

Інститут виборчого права

*Національний університет «Києво-Могилянська
Академія»*

ВИБОРИ ТА ДЕМОКРАТІЯ

№ 1 (15)/2008

Науково-просвітницький
правничий журнал

Заснований у 2004 р.

ЗМІСТ

ВИБОРИ

М. СМОКОВИЧ, С. КАЛЬЧЕНКО

Окремі аспекти процесуальних особливостей судового розгляду виборчих спорів. II.....5

О. БОГАСШОВ

Освітні та професійні вимоги до членів дільничних виборчих комісій в Україні 11

С. ДЕРЕВ'ЯНКО

Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз17

ПРАВО ТА ПОЛІТИЧНА НАУКА

Т. ЦИМБАЛІСТИЙ

Реалізація актів Конституційного Суду України.....25

З. ЛУНЬ

До питання про акти Конституційного Суду України.....29

Д. ГОЛОСНІЧЕНКО

Розподіл владних повноважень після позачергових виборів до Верховної Ради України.....34

А. ЛЕУХІНА

Драбина громадянської участі: багатосходинковий аналіз практики громадянської участі в Україні.....37

ТОЧКА ЗОРУ

С. КАЛЬЧЕНКО

Деякі аспекти нормативної регламентації передвиборної агітації через призму рішень судів за наслідками розгляду виборчих спорів.....48

О. СУШИНСЬКИЙ

Конституційна відповідальність: джерельний та інстанційний аспекти.....58

З НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ

Н. СТЕЦЬОК

Доктрина «конституційної держави» Леоніда Юзькова.....65

Л. ЮЗЬКОВ

Основні положення проекту нової Конституції України (Мюнхен, 1992).....69

З ІСТОРІЇ ВИБОРЧОГО ПРАВА

Л. ШАЛЛАНД

Питання виборчого права. Випуск II. Пряме та рівне голосування (розділ I).....73

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ, КРУГЛИХ СТОЛІВ

Міжнародна конференція «Європейський демократичний доробок та розвиток виборчого законодавства України».....80

А. ЯЦЕНЮК

Необхідність політичного консенсусу.....81

Я. ГЕЛЬГЕСЕН

Вільні і чесні вибори — наріжний камінь будь-якої демократії.....83

<i>Х. СЕВЕРІНСЕН</i>	
Виборча система потребує змін.....	84
<i>П. ПАЧОЛАЙ</i>	
Необхідність розвитку українського виборчого законодавства.....	85
<i>Ж. САФІ</i>	
Виборча реформа не повинна проводитись поспіхом.....	87
РЕКОМЕНДАЦІЇ Міжнародної конференції «Європейський демократичний доробок та розвиток виборчого законодавства України».....	89
ВИБОРИ У СВІТІ	
<i>Ю. САС</i>	
Вірменія: джин залишився у пляшці.....	90

***Журнал рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Києво-Могилянська Академія»
(протокол № 36 від 3 квітня 2008 р.)***

Постановою президії ВАК України від 18 січня 2007 року № 2-05/1 наукові статті, опубліковані в журналі «Вибори та демократія», зараховано як фахові в галузі юридичних і політичних наук.

ВІКОВИЙ ЦЕНЗ УЧАСНИКІВ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМІВ ЗА КОНСТИТУЦІЯМИ СВІТУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Сергій ДЕРЕВ'ЯНКО, кандидат історичних наук, доцент
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті узагальнено особливості закріплення конституційними актами держав світу вікового цензу здійснення громадянами суб'єктивного активного виборчого права, висловлено міркування щодо доцільності його зміни в Україні.

Ключові слова: конституційні акти, вибори, референдум, віковий ценз, право голосу.

Право громадян на участь у виборах і референдумах закріплено конституційними й іншими нормативно-правовими актами України, а також переважної більшості держав світу. Віковий ценз набуття громадянами цього права, як правило, встановлюють конституції.

В останні роки у низці країн здійснено спроби перегляду традиційного підходу до проблеми вікового цензу учасників виборів і референдумів. Про його зниження чи обмеження говорять і в Україні. Ініціатори й опоненти таких змін використовують різні аргументи: правові, політичні, демографічні, психологічні та ін. Досвід же світового конституціоналізму не дає однозначної відповіді.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, підручниках, навчальних посібниках із конституційного, виборчого і референдного права автори здебільшого обмежуються тільки констатацією факту існування вікового цензу. У пропонованій статті подано проведений за текстами відомих конституційних актів держав світу порівняльно-правовий аналіз проблеми вікового цензу здійснення суб'єктивного активного виборчого права учасниками виборів і референдумів, що має не тільки науково-пізнавальне, але і практичне значення.

Джерело дослідження — опрацьовані чинні та «старі» конституції всіх 192 країн — членів Організації Об'єднаних Націй, а також існуючі конституційні акти окремих невизнаних світовою спільнотою держав і залежних територій, окремі законодавчі акти України. На жаль, лише поодинокі з конституцій доступні українською мовою [1], більше — у російськомовному перекладі: опубліковані [2] й електронні колекції [3]. Основний масив конституційних актів зарубіжних держав вивчався за текстами, що розміщені на офіційних веб-сайтах глав держав, парламентів, зарубіжних державних і наукових установ. Витяги із текстів конституцій подаються в авторському перекладі з англійської, іспанської, російської, французької мов. Тому створення україномовної повнотекстової колекції перекладів конституційних актів країн світу, вважаємо, значно збагатило б можливості вивчення і використання в Україні світового досвіду конституціоналізму.

Конституційні акти багатьох держав світу прямо пов'язують виборче право, як і інші конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина, із набуттям громадянства, встановлюючи для цього відповідний віковий ценз.

Наприклад, прийнята всенародним голосуванням на референдумі 12 грудня 1993 р. конституція Російської Федерації гарантує її громадянам «право обирати й бути обраними до органів державної влади і органів місцевого

самоврядування, а також брати участь у референдумі» (частина друга статті 32) [4, с. 412]. Статтею 60 цієї ж конституції встановлено, що «громадянин Російської Федерації може самостійно здійснювати в повному обсязі свої права і обов'язки з 18 років» [4, с. 418]. Нині чинна Конституція України, на відміну від конституційних актів багатьох держав світу і попередніх українських конституцій, не містить норм, що прямо визначають порядок набуття громадянства (він регламентований Законом «Про громадянство в Україні» від 18 січня 2001 р. № 2235-III), прямо не встановлює і вікового цензу для здійснення прав і обов'язків громадян.

У традиції українського конституціоналізму вперше віковий ценз введено ще у часи Української національної революції 1917–1921 рр. Ухвалений Українською Центральною Радою 29 квітня 1918 р. «Статут про державний устрій, права і вольности Української Народньої Республіки», відомий як Конституція УНР, проголосував, що «активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ» (стаття 21) [5, с. 51]. Натомість ухвалений 13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою Західноукраїнської Народної Республіки «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», відомий як Конституція ЗУНР, тільки декларував проведення виборів до Установчих Зборів ЗУНР «на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорційального права голосування без ріжниць пола» (артикул IV) [6, с. 4]. Віковий же ценз встановлювався законом «Про вибори до Союму ЗОУНР», за яким право голосу надавалось громадянам з 21 року [7]. Водночас «українських повітових комісарів», які уособлювали виконавчу владу на місцях, обирали двоступенево «мешканці тих громад обох полів від 20 літ почавши — загальним і рівним правом голосування» [8, с. 10].

Право голосу громадянам, які досягли вісімнадцяти років, встановлювали прийняті у радянський час Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (прийнята 14 березня 1919 р.) (стаття 20) [5, с. 74]; Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки (прийнята 15 травня 1929 р.) (стаття 66) [5, с. 99]; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (прийнята 30 січня 1937 р.) (стаття 134) [5, с. 128], її змінена і доповнена редакція 1977 р. (стаття 115) [5, с. 153]; а також остання Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (прийнята 20 квітня 1978 р.) (стаття 85) [5, с. 180] та ця ж стаття її зміненої та доповненої редакції станом на 21 вересня 1994 р. [5, с. 218].

За чинною Конституцією України (прийнятою Верховною Радою України 28 червня 1996 р.) «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягнули на день їх проведення вісімнадцяти років» (частина перша статті 70) [9]. Ця конституційна норма відображена також чинними Законами України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» (частина перша статті 7, частина п'ята статті 33) [10], «Про вибори Президента України» (частина перша статті 2, частина друга статті 31, частина третя статті 32, частина третя статті 36, пункт 3 частини п'ятої статті 54) [11], «Про вибори народних депутатів України» (частина перша статті 2, пункт 2 частини п'ятої статті 27, частини десята і дванадцята статті 39) [12, с. 3, 21, 45–46], «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» (частина перша статті 3, частина перша статті 9, пункт 2 частини восьмої статті 21, пункт 2 частини п'ятої статті 22, пункт 3 частини третьої статті 42) [13]. Ця ж вікова норма у названих законах використовується і для визначення віку громадян, який дає право на участь у роботі дільничних та вищого рівня виборчих комісій, які забезпечують організацію і проведення виборів і референдумів. Пропозицій щодо перегляду

цієї вікової норми автори десятків зареєстрованих у Верховній Раді України першого-шостого скликань законопроектів щодо змін до виборчого і референдного законодавства не вносять. Отже, вісімнадцятилітній віковий ценз для учасників виборів і референдумів склався в Україні традиційно, закріплений конституційно, знайшов відображення у законодавчих та інших нормативно-правових актах і загалом, вважаємо, відповідає сучасному стану політизації суспільства, усталеним у ньому правовідносинам.

Вісімнадцятилітній віковий ценз участі у виборах і референдумах закріплюють і більшість відомих конституцій світу. Вони, як і Конституція України, не містять терміна «віковий ценз», проте встановлюють відповідні вимоги до громадян. При цьому у текстах вживається різноманітна термінологія: здебільшого «громадяни, які досягнули віку 18 років», а також «у віці вісімнадцяти років», «не менше вісімнадцяти років», «по досягненню 18-літнього віку», «принаймні вісімнадцяти років», «мають вік вісімнадцять років чи більше», «більше ніж 18 років» тощо. Обмежувачем нижньої межі вікового виборчого цензу виступає і рік чи конкретна дата проведення виборів у визначеннях: громадяни, «які досягнули на день виборів включно 18 років», «яким до 1 січня року виборів виповнилось повних вісімнадцять років», «бути не менше ніж вісімнадцяти років віку на 1 січня року виборів», «якщо йому не пізніше ніж у день голосування виповнилось 18 років», «які досягли до часу виборів 18 років і більше», «на перший день виборів виповнилось вісімнадцять років», «ніхто з тих, хто не досягнув віку 18 років до дня виборів, не мають права голосувати» тощо.

Аналогічна термінологія використовується і стосовно інших вікових норм. Наприклад, «Акт про Риксдаг» Королівства Швеції від 22 червня 1866 року (із змінами, які вносилися до 1953 року) встановлював, що право голосу мають громадяни, «які досягли двадцяти одного року не пізніше, ніж упродовж календарного року, що передує року виборів» (частина перша статті 16) [14].

Окремі конституції чітко не встановлюють вік, вживаючи визначення «доросла людина/громадянин» — стаття 41 Конституції Австралії [15], частина четверта статті 2 Конституції Гвінейської Республіки [16], частина п'ята статті 18 Конституції Центральноафриканської Республіки [17]. Користуються правом голосу на виборах і референдумах «повнолітні» громадяни за конституціями Ісламської Республіки Мавританія (частина друга статті 3) [18], Італійської Республіки (частина перша статті 48) [19, с. 140], Князівства Андорра (стаття 24) [20], Угорської Республіки (частина перша статті 70) [21, с. 335], Республіки Джибуті (стаття 5) [22], Французької Республіки (частина четверта статті 3) [23, с. 33], Японії (частина третя статті 15) [24, с. 383].

Водночас чимало конституційних актів встановлюють й інші норми вікового цензу, що зумовлено історичними традиціями їх державного будівництва, практичним досвідом проведення виборів і референдумів.

Із сучасних конституцій право голосу громадянам, які досягли 16 років, надають Конституції Республіки Куба (стаття 132) [25] і Республіки Нікарагуа (стаття 47) [26]. Таку ж норму зустрічаємо і у Конституції Гаваїв (пункт «а» частини першої статті XI) [27] — штату Сполучених Штатів Америки на Гавайських островах. Активним виборчим правом володіють громадяни, які досягли 17 років за Конституціями Демократичної Республіки Східний Тимор (частина перша статті 47) [28] і Корейської Народно-Демократичної Республіки (частина перша статті 66) [29].

У ряді конституцій встановлено і більш високий віковий ценз. Так, правом голосу за конституціями володіють 20-річні громадяни Князівства Ліхтенштейн (частина перша статті 110¹) [30], Республік Камерун (частина третя статті 2) [31], Науру (стаття 29) [32], Туніської Республіки (стаття 20) [33], а також незвіданої незалежною державою Китайської Республіки (Тайвань) (стаття 130) [34].

Не менше 21 року повинні досягнути для участі у виборах за конституціями громадяни Князівства Монако (частина друга статті 53) [35], Королівств Лесото (пункт «b» частини 2 статті 57) [36] і Тонга (стаття 64) [37]; Лаоської Народно-Демократичної Республіки (стаття 23) [38], Ліванської Республіки (стаття 21) [39], Малайзії (пункт «a» частини першої статті 119) [40] і Мальдівської Республіки (пункт «c» статті 134) [41]; Республік Гаїті (стаття 4) [42], Нікарагуа 1950 р. (стаття 31) [43] і Фіджі (пункт «a» частини першої статті 55) [44]; Сент-Лусії (пункт «c» частини другої статті 33) [45], Співдружності Націй Пуерто-Рико (частина друга статті 4) [46] — мешканці острова Пуерто-Рико з 1917 р. вважаються громадянами Сполучених Штатів Америки.

Упродовж останніх десятиліть в окремих країнах переглянуто віковий ценз учасників виборів та референдумів. Наприклад, знижено віковий ценз з 21 до 18 років у Королівстві Швеція (частина перша статті 2 глави 3 Конституції Швеції 1975 р.) [47]. Конституція Ісламської Республіки Пакистан 1973 р. передбачала, що громадянин повинен мати право голосу, якщо «він — не менше ніж двадцять одного року віку» (пункт «b» частини другої статті 51; пункт «b» частини другої статті 106). 2002 року до цих статей внесено поправку, за якою громадянам надається право голосу з 18 років [48].

Слід ураховувати, що, встановлюючи більш високий віковий ценз для активного виборчого права, конституції, як правило, надають інші права й обов'язки громадянам із 18 років, у той же час значно піднімають його для тих, хто прагне реалізувати право бути обраним. Проблема реалізації пасивного виборчого права є предметом окремого дослідження: конституції зарубіжних держав містять різні вимоги щодо вікового цензу для претендентів на пост глави держави, кандидатів на обрання до вищих представницьких органів та органів місцевого самоврядування, щодо цього періодично вносяться поправки до чинних конституційних актів. Такі спроби відомі і в Україні. Показовий факт: за офіційними даними Міністерства юстиції України, у 2003 р. під час всенародного обговорення змін до чинної Конституції України до запропонованої редакції статті 78 стосовно вимог до кандидатів у народні депутати України всього надійшли пропозиції від 250 382 громадян, з них пропонували змінити віковий ценз — 65 802 громадян [49].

Окремі конституції містять норми, якими встановлюється різний віковий ценз для реалізації виборчого права для окремих категорій громадян залежно від статі, соціального статусу, рівня освіченості. Так, за Конституцією Республіки Гватемала 1956 р., громадянами, яким надавалось право обирати і бути обраними, поряд із чоловіками, вважались тільки ті жінки «старші вісімнадцяти років, які вміють читати і писати» (частина друга статті 16). Прийнята 31 травня 1985 року Політична конституція республіки ліквідувала цю нерівність [50]. Встановлюючи «вік зрілості» — 21 рік, Конституція Королівства Тонга робить виняток для «членів королівської сім'ї, які вважаються такими, які досягнули зрілості у вісімнадцять років» (стаття 27) [37]. Згідно зі статтею 34 Конституції Мексиканських Сполучених Штатів, «Громадянськими правами в Республіці користуються чоловіки і жінки, які, будучи мексиканцями, I. Досягнули вісімнадцятилітнього віку і перебувають у шлюбі або — двадцяти одного року, якщо не перебувають у шлюбі. II. Ведуть гідний спосіб життя» [51]. Вступ до шлюбу вважається умовою для пониження вікового цензу нижче 18 років за Конституцією Домініканської Республіки, проголошеною 10 січня 1947 р. (стаття 9). Норма ця збережена у статті 12 реформованої Конституції 1994 р. і новій Конституції Республіки 2002 р. [52].

За Конституцією Республіки Нікарагуа 1950 року, громадянськими правами користувались «нікарагуанці обох статей, старші двадцяти одного року, які мають більше вісімнадцяти років і вміють читати та писати або перебувають у шлюбі, а також особи, які не досягли вісімнадцятилітнього віку, але можуть представити академічний диплом» (стаття 31) [43].

Конституції окремих держав, визначаючи в цілому віковий ценз, надають право органам законодавчої влади встановлювати іншу норму. Так, ще Конституцією Української СРР 1919 р. передбачалась можливість місцевим радам «за постановою центральної влади зменшувати встановлену в цій статті норму віку» (примітка 1 до статті 20) [5, с. 74].

Визначаючи віковий ценз, конституції Республіки Фіджі (пункт «а» частини першої статті 55) [44], Сент-Лусії (пункт «с» частини другої статті 33) [45] надають право органам законодавчої влади встановлювати іншу норму. У Королівстві Данія віковий виборчий ценз був визначений на основі референдуму законом від 25 березня 1953 р. і може бути змінений за її конституцією тільки після підтримки відповідного законопроекту на референдумі та його схвалення королем (частина друга статті 29) [53].

Ідея зниження вікового виборчого цензу в останні роки періодично висловлювалась політикумом і в Україні, активно її використовували під час передвиборчої кампанії 2007 р. До цього спонукають і європейські політики. Так, Комітет міністрів Ради Європи 6 грудня 2001 р. прийняв Рекомендації «Про участь громадян у місцевому публічному житті», якими визначені конкретні кроки й заходи, спрямовані на заохочення громадян до участі у місцевому публічному житті. Щодо тих категорій громадян, яким через різні причини важко брати участь у публічному житті, зокрема щодо молоді, комітет рекомендував урядам держав — членів Ради Європи, «iv» розглянути питання про зменшення вікового цензу для голосування або можливості бути обраними на місцевих виборах, а також про участь у місцевих референдумах, консультаціях і народних ініціативах» [54].

Погоджуючись із правовими можливостями запровадження відповідних змін, спробуємо спрогнозувати їх наслідки. Згідно із протоколом Центральної виборчої комісії від 15 жовтня 2007 р., на позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 р. «загальна кількість виборців, внесених до списків виборців на виборчих дільницях — 37.588.040», «загальна кількість виборців, внесених до витягів із списку виборців на виборчих дільницях — 1.119.971» [55].

За офіційними даними Державного комітету статистики України, із загальної чисельності населення України станом на 1 грудня 2007 року у 4.646.5691 осіб чисельність постійного населення у віці 16 років становила 643.393 осіб, у віці 17 років — 674.603 осіб [61]. Разом — 1.317.996 осіб. Отже, при зниженні виборчого цензу до 16 років, як це пропонували зробити вже до позачергових виборів, число виборців зросло б на 3,5% [56]. Враховуючи відсоток громадян, які взяли участь у виборах, активність виборців у різних регіонах, чинний прохідний бар'єр, можемо оцінити, що це могло б, і напевно, суттєво вплинути на остаточні результати виборів та конфігурацію політичних сил у Верховній Раді України 2007 року. Надалі ступінь впливу на результати виборів об'єктивно зменшуватиметься, насамперед через збільшення відсоткової диспропорції між чисельністю населення віком 16–17 років і старших вікових груп. За тими ж даними Дежкомстату України, чисельність населення у віці 15 років становила 611.631 осіб, 14 років — 570.187, 13 років — 529.291, 12 років — 499.467 осіб, і надалі зменшуватиметься впродовж наступного десятиріччя.

Розуміючи потреби політиків у розширенні електорального поля, зауважимо, що зниження вікового цензу фактично означає залучення дітей до активного політичного життя. Закон України «Про громадянство в Україні» визначає дитину як особу віком до 18 років (частина перша статті 1) [57]; такі ж норми містяться і у міжнародних конвенціях, ратифікованих Україною. Невиправданою є політизація життя навчальних закладів, котра ще б глибше і більше посилюється. Чимало застережень висловлюють і педагоги, і психологи.

Ще більш суперечливим є ставлення до обмеження права голосу для людей похилого віку. Лише окремі конституційні акти встановлюють верхню

межу вікового цензу, що зумовлено особливостями їх національного державотворення. Так, за Конституцією Республіки Перу право громадян на те, щоб «брати участь у публічних діях за допомогою референдуму, бути вибраними і вільно обирати», є обов'язковим до сімдесяти років, далі — факультативним (частина четверта статті 31) [58]. Внесення до виборчих списків і голосування на виборах, плебісцитах, референдумах і народних ініціативах є обов'язковим за Конституцією Федеративної Республіки Бразилія для громадян, які досягли 18 років, факультативним — «а) для неграмотних; б) осіб, старших сімдесяти років; с) осіб у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років» (параграф 1 статті 14) [59, с. 298].

Таким чином, закріплення конституційними актами вікового цензу учасників виборів і референдумів покликано сприяти реалізації права громадян брати участь в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників. Проаналізовані конституції України і зарубіжних держав містять різні норми щодо визначення вікового цензу для реалізації активного виборчого права учасників виборів та референдумів. Виходячи із сучасних українських реалій і перспектив, вважаємо, що при створенні нової редакції Конституції України перегляд чинної нижньої межі вікового цензу — 18 років — є недоцільним. Спроби ж внесення до Конституції обмежувальної верхньої межі для учасників виборів та референдумів стали б моральною образою, грубим обмеженням прав людей похилого віку, що глибоко суперечило б сучасному рівню політизації суспільства і не було б прийнятним.

Література

1. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: УПФ, 1996. — 544 с.; Конституції: Повнотекстова корпоративна колекція перекладів нормативно-правових актів зарубіжних країн (за бібліотечно-бібліографічною класифікацією). Конституційне право // <<http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/aconst3.htm#Конст>>.
2. Конституции государств — участников СНГ. — М.: Изд-во НОРМА (Издат. группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. — 738 с.; Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие / Сост. проф. В. М. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 2001. — 592 с.; Конституции зарубежных стран / Сост. В. Н. Дубровин. — М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2003. — 448 с.
3. Зарубежные конституции (Интернет-проект «Конституция России») // <<http://constitution.garant.ru/index.htm>>; Конституции зарубежных стран (Образовательная программа «Клиника Конституционного Права») // <<http://clin.iatp.by/constitution/constitutiones.htm>>.
4. Конституція Російської Федерації: Прийнята всенародним голосуванням 12 грудня 1993 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: УПФ, 1996. — С. 405–443.
5. Конституції і конституційні акти України: Історія і сучасність. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 400 с.
6. Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. — Станіславів, 1918. — С. 3–4.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 15.
8. Статут повітових органів Української Національної Ради (Не пізніше 16 листопада 1918 р.) // Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): Документи і матеріали. У 5-ти томах. — Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі О. Карпенко, К. Мицан. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. — С. 10–13.
9. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (далі — ВВР). — 1996. — № 30. — Ст. 141.

10. Про Всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 року за № 1286- XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 33. — Ст.443; 1992. — № 35. — Ст. 515.

11. Закон України «Про вибори Президента України» (станом на 18 березня 2004 року). // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 20–21. — Ст. 291.

12. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (станом на 15 червня 2007 року). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 208 с.

13. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 30–31. — Ст. 382.

14. Акт о Риксдаге: 22 июня 1866 г. (с позднейшими изменениями по 1953 год) // <<http://concourt.am/wwconst/constit/consts21.htm>>.

15. The Commonwealth of Australia Constitution Act 9th July 1900 is an Act of the Parliament of the United Kingdom at Westminster): Status: 2007 // <<http://www.aph.gov.au/senate/general/constitution/index.htm>>.

16. Constitution de la République de Guinée: le 3 Avril 1984 // <http://www.droitsdelhomme-france.org/IMG/Constitution_de_la_Guinee.pdf>.

17. Constitution de la République Centrafricaine (2004) // <<http://www.sangonet.com/actu-snews/ICAR/Dsp/constitution2004-qmout.html>>.

18. Constitution of Islamic Republic Mauritania: Adopted: 12 July 1991 // <http://www.servat.unibe.ch/icl/mr00000_.html>.

19. Конституция Итальянской Республики: Принята 27 декабря 1947 г. // Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие / Сост. проф. В. М. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 2001. — С. 132–159.

20. Конституция Княжества Андорра от 14 марта 1993 года // <<http://concourt.am/wwconst/constit/consts21.htm>>.

21. Конституція Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: УПФ, 1996. — С. 307–339.

22. Djibouti Constitution: Approved on 4 September 1992 // <http://www.adi.dj/constitut/constitut_dj.html>.

23. Конституция Французской Республики: Принята 4 октября 1958 г. // Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие / Сост. проф. В. М. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 2001. — С. 32–54.

24. Конституция Японии: Промульгирована 3 ноября 1946 г., вступила в силу 3 мая 1947 г. // Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие / Сост. проф. В. М. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 2001.

С. 381–394.

25. Constitución de la República de Cuba (Esta Constitución proclamada el 24 de febrero de 1976, contiene las reformas aprobadas por la Asamblea Nacional del Poder Popular en el XI Período Ordinario de Sesiones de la III Legislatura celebrada los días 10, 11 y 12 de julio de 1992) // <http://www.cubapolidata.com/gpc/gpc_constitution_1976.html>.

26. Constitución de Nicaragua 1987 // <<http://www.constitution.org/cons/nicaragu.htm>>.

27. Constitution Hawaii: Adopted by Constitutional Convention on: 16 Jan 1995 // <http://servat.unibe.ch/icl/h100000_.html>.

28. Constitution of the Democratic Republic of East Timor: Approves on the 22nd of March 2002 // <<http://www.geocities.com/alextilman/>>.

28. Democratic People's Republic of Korea's Socialist Constitution: adopted on Sept. 5, 1998 // <http://www.novexcn.com/dprk_constitution_98.html>.

30. Конституция Княжества Лихтенштейн от 5 октября 1921 года // <<http://constitution.garant.ru/index.htm>>.

31. La Constitution de la République du Cameroun: Yaoundé, le 18 janvier 1996 // <<http://www.cm.refer.org/assnat-cm/constitution.html>>.

32. The Constitution of Nauru: Adopted Constitutional Convention this 29 of January 1968 / <http://www.paclii.org/nr/legis/num_act/con256/>.

33. Constitution of the Tunisia: Adopted: 1991 // <<http://www.tunisieinfo.com/indexreference.html>>.
34. Constitution of the Republic of China: Adopted by the National Assembly on December 25, 1946, promulgated by the National Government on January 1, 1947, and effective from December 25, 1947; Status: 28 July 1994 // <<http://www.president.gov.tw>>.
35. Конституция Княжества Монако от 17 декабря 1962 года // <<http://constitution.garant.ru/index.htm>>.
36. The Constitution of Lesotho: Adopted April 2, 1993. Amended 1996, 1997, 1998, 2001, 2003/4 // <www.parliament.ls/documents/constitution.php>.
37. The Constitution of Tonga: Granted by His Majesty King George Tupou I Consolidation Act on the thirty-first day of December, 1988 // <http://www.paclii.org/to/legis/consol_act/cot238/>.
38. Constitution of the Lao People's Democratic Republic: Adopted by the 6th Session of the People's Supreme Assembly (2nd Legislature) Vientiane, 13-15 August 1991 // <<http://www.laoembassy.com/news/constitution/constitution.htm>>.
39. The Lebanese Constitution: promulgated on 23 May 1926, modified by the constitutional laws of: 17 October 1927, 8 May 1929, 9 November 1943, 7 December 1943, 21 January 1947 and its amendments in 1995. // <<http://www.lebweb.com/site/lebanon-mallat-20849>>.
40. Constitution of Malaysia: 31 August 1957, amended 16 September 1963 // <http://www.malaysia-today.net/malaysia_constitution.pdf>.
41. Constitution of the Republic of Maldives 1998 // <<http://www.presidentymaldives.gov.mv/publications/constitution.pdf>>.
42. Конституция Республики Гаити (25 ноября 1950 года) // <<http://clin.iatp.by/constitution/constituciones.htm>>; Constitution of the Republic of Haiti 1987// <<http://www.constitution.org/cons/haiti.htm>>.
43. Конституция Республики Никарагуа: Учинено в зале заседаний Учредительного собрания в Манагуа, Национальный округ, 1 декабря 1950 года // <<http://clin.iatp.by/constitution/constituciones.htm>>.
44. Constitution of the Republic of the Fiji Islands: Amendment Bill 1997 // <<http://www.ccf.org.fj/publications/constitutions/1990/>>.
45. The Saint Lucia Constitution Order 1978 // <http://www.stlucia.gov.lc/saint_lucia_saintluciaconstitution/the_saint_lucia_constitution.htm>.
46. The Constituion of the Commonwealth of Puerto Rico: Done in Convention, at San Juan, Puerto Rico, on the sixth day of February, in the year of Our Lord one thousand nine hundred and fifty-two // <<http://www.helpline.law.com/law/puerto%20rico/constitution/constitution01.php>>
47. Constitution of the Sweden: Adopted on: 1 Jan 1975 // <<http://www.servat.unibe.ch/icl/sw00000.html#elections>>.
48. The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan: 10 April 1973, suspended 5 July 1977, restored with amendments 30 December 1985; suspended 15 October 1999 // <<http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>>.
49. Пропозиції, додатково внесені громадянами України в ході всенародного обговорення до чинної Конституції України: Повідомлення прес-служби Міністерства юстиції України від 27.05.2003 р. // <<http://minjust.gov.ua/0/news/3087>>.
50. Конституция Республики Гватемала: Принята 2 февраля 1956 года // <<http://clin.iatp.by/constitution/constituciones.htm>>; Constitución Política de la Republica de Guatemala, 1985 con reformas de 1993// <<http://www.acnur.org/biblioteca/pdf/0134.pdf>>.
51. Конституция Мексиканских Соединенных Штатов: 5 февраля 1917 года (с позднейшими изменениями) // <<http://clin.iatp.by/constitution/drugi/mexico-r.htm>>.
52. Конституция Доминиканской Республики (Провозглашена 10 января 1947 года) // <<http://clin.iatp.by/constitution/drugi/domrep-r.htm>>; Constitución de la Republica Dominicana (Reforma del Estado): Revisión de agosto de 1994 //

<<http://www.constitution.org/cons/dominrep.htm>>; Constitucion de la Republica Dominicana tl 25 de Julio de 2002. La Asamblea Nacional en Nombre de la Republica // <<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/DomRep/domrep02.html>>.

53. Конституція Королівства Данія от 5 июня 1953 года // <<http://constitution.garant.ru/index.htm>>.

54. Рекомендація Rec(2001)19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті»: Ухвалено Комітетом міністрів на 776-му засіданні заступників міністрів від 6 грудня 2001 р. // <[http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(2001\)19.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(2001)19.htm)>.

55. Про результати виборів народних депутатів України: Протокол Центральної виборчої комісії від 15 жовтня 2007 р. // <<http://www.cvk.gov.ua>>.

56. Розподіл постійного населення України за статтю та віком: Експрес-інформація Державного комітету статистики України від 06.06.2007 р. // <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

57. Про громадянство України: Закон України 18 січня 2001 року за № 2235-III // ВВР. — 2001. — № 13. — Ст. 65.

58. Constitución Política del Perú, de 1993 Incluyendo reformas introducidas hasta el 2005 // <<http://www.tc.gob.pe/legconperu/constitucion.html>>.

59. Конституція Федеративной Республики Бразилии (5 октября 1988 г.) // Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие / Сост. проф. В. М. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 2001. — С. 288–379.